

Historisk rättvisa som forskningsfält

MALIN ARVIDSSON* Örebro universitet

Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), *Historical Justice and Memory*, Critical Human Rights (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press 2015). 258 s.

Inledning

Politiska initiativ i syfte att ge upprättelse och skapa försoning har gett upphov till debatt och förslag om hur historiker bör förhålla sig till sådana processer.¹ Jag menar att officiella uppgörelser med det förflutna också kan studeras som fenomen i sig, situerade i tid och rum.² I denna översikt kommer jag att introducera tre centrala teman inom ett framväxande forskningsfält om historisk rättvisa. Eftersom retroaktivt ansvarsutkrävande rör sig i ett gränsland mellan historia, etik, politik och juridik krävs tvärvetenskapliga utbyten. Antologin *Historical Justice and Memory* ger en god grund för samtal om sådana utbyten.³ De ingående

* Fil. dr i historia

1. Elazar Barkan, "Historians and Historical Reconciliation", *American Historical Review* 114:4 (2009) s. 899–913; Martin Wiklund, *Historia som domstol: Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"* (Nora 2012) s. 277–303; Klaus Neumann, "Historians and the Yearning for Historical Justice", *Rethinking History* 18:2 (2013) s. 145–164.

2. Jag har tidigare argumenterat för denna hållning i Malin Arvidsson, "Historikers röster behövs – men vilken röst ska vi tala med?", *Historisk tidskrift* 131:4 (2011) s. 780–785; Malin Arvidsson, *Att ersätta det oersättliga: Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn* (Bjärnum 2016) s. 25–27. Denna översikt bygger till viss del på resonemang som förs i avhandlingen.

3. De båda redaktörerna har tidigare bidragit med inflytelserika verk på fältet, se t. ex. Janna Thompson, *Taking Responsibility for the Past: Reparation and Historical Justice* (Cambridge 2002) och Klaus Neumann, *Shifting Memories: The Nazi Past in the New Germany* (Ann Arbor 2000). Neumann var också en av initiativtagarna till Historical Justice and Memory Research Network, nu sammanslaget med en amerikansk motsvarighet. Det gemensamma namnet är Dialogues on Historical Justice and Memory. Presentation av nätverket, <<http://www.historicaldialogues.org/>> (20/4 2016).

bidragen tas här som utgångspunkt för en diskussion av hur de dilemman och konflikter som uppstår vid uppgörelser med det förflutna kan studeras i historievetenskapliga undersökningar.

Först några ord om terminologin. I den engelskspråkiga litteraturen används flera olika uttryck för att beteckna försök att komma till rätta med det förflutna. Det mest allmänna är *redress*, medan *restitution* främst handlar om återförande av land och kulturella artefakter.⁴ Betydelsen av ordet *reparations* har vidgats sedan andra världskriget. Ursprungligen handlade det endast om krigsskadestånd mellan stater, men i dag används det även för olika former av ersättning till såväl grupper som enskilda individer.⁵ Samtliga dessa begrepp kan på svenska översättas med gottgörelse, vilket jag har föreslagit som en gemensam benämning för hela spännvidden av åtgärder som syftar till att ge erkännande och upprättelse för historiska orättvisor.⁶ I den aktuella antologin används *historical justice* som samlande beteckning.⁷ Uttrycket historisk rättvisa kan ge associationer till ansvarsutkrävande av enskilda förövare, men här står inte faktiska rättsprocesser i fokus. I stället uppmanar redaktörerna till humanistiska och samhällsvetenskapliga studier av historisk rättvisa bortom "the legalist paradigm", vilket också är inriktningen för denna översikt.⁸

Historieskrivning om gottgörelseprocesser

En vanlig invändning mot krav på upprättelse och erkännande är att historien är full av orättvisor – att erkänna dem alla vore omöjligt! Denna reaktion kan omformuleras till frågor: hur kommer det sig att idéer om historisk rättvisa och gottgörelse idag har fått så stor spridning?⁹ Varför

4. Även det senare används dock som samlande beteckning för hela fältet, se Barkan (2000) s. XIX.

5. John C. Torpey, *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparations Politics* (Cambridge, Mass. 2006) s. 45; Regula Ludi, *Reparations for Nazi Victims in Postwar Europe* (New York 2012) s. 7–9.

6. Arvidsson (2016) s. 21–22.

7. Detta ska inte förväxlas med Martin Wiklunds förslag om principer för rättvisa bedömningar av det förflutna. I antologin används "historical justice" och "the historical justice movement" endast som en beteckning för uttryckliga uppgörelser med det förflutna, medan Wiklunds projekt rör historiska fenomen i allmänhet. För en diskussion om skillnaden däremellan, se (Wiklund 2012) s. 13–16 och 231–276.

8. Klaus Neumann & Janna Thompson, "Introduction: Beyond the Legalist Paradim", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 3–24.

9. Exempelvis har rätten till gottgörelse uttryckts i "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Hu-

uppmärksammas vissa historiska orättvisor, medan andra kränkningar och övergrepp förblir bortglömda? Under 2000-talets början publicerades en rad arbeten som sökte beskriva och förklara 1990-talets stora ökning av offentliga ursäkter, sanningskommissioner och liknande.¹⁰ Sociologen John Torpey, en pionjär på fältet, presenterar i antologin en kondenserad version av sin tes om gottgörelse som ett uttryck för politikens förrättsligande i individualismens tidevarv.¹¹ I litteraturvetaren Andreas Huyssens essä ses samband mellan framväxten av en transnationell minnesdiskurs och genomslaget för tanken om universella mänskliga rättigheter, utvecklingar som utgör en bakgrund till samtida anspråk på historisk rättvisa.¹² Deras iakttagelser rör sig dock på ett internationellt plan och på en hög abstraktionsnivå. För mer empiriskt förankrade analyser av gottgörelseprocesser på nationell och lokal nivå behöver man gå närmare aktörerna.

Gottgörelse förutsätter politiska beslut, och att frågan över huvud taget tas upp på den politiska dagordningen. I demokratier finns de grundläggande förutsättningarna för att göra detta, men statsvetaren Melissa Nobles har i en studie av officiella ursäkter betonat att olika aktörer har vitt skilda förutsättningar för att få utrymme i den offentliga debatten. Hon skiljer mellan "mobiliserade minoritetsgrupper", som organiserat sig för att få kollektiv upprättelse, folkvalda politiker och offentliga intellektuella (däribland historiker).¹³ Nobles förklaringar är färgade av den spänning mellan grupprättigheter och individuella rättigheter som länge präglat den politiska debatten i USA. Som den schweiziska historikern Regula Ludi har observerat finns en tendens inom teoribildningen på området att generalisera utifrån nordamerikanska erfarenheter.¹⁴

man Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law", antagna av FN:s generalförsamling 2005 (Resolution 60/147, 16/12 2005).

10. Några exempel är Elazar Barkan, *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices* (New York 2000); Jeffrey K. Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility* (New York 2007); Torpey (2006). För en översikt på svenska, se Jan Löfström, "Om restitutioner", *Historisk tidskrift för Finland* 90:1 (2005) s. 123–142.

11. John Torpey, "The Political Field of Reparations", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), *Historical Justice and Memory* (Madison, Wisconsin 2015) s. 63–73.

12. Andreas Huyssen, "Memory Culture and Human Rights", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), *Historical Justice and Memory* (Madison, Wisconsin 2015) s. 27–44. Se även Daniel Levy & Natan Sznaider, *Human Rights and Memory* (University Park, P.A. 2010).

13. Melissa Nobles, *The Politics of Official Apologies* (Cambridge 2008). Diskussionen bygger på Arvidsson (2016) s. 46–49.

14. Ludi (2012) s. 6–7.

Hennes egen studie om ersättning till offer för nazistisk förföljelse i Tyskland, Schweiz och Frankrike är ett exempel på vikten av att studera gottgörelse komparativt, och med en känslighet för hur samma begrepp tagit sig olika uttryck i olika kontexter. Hon visar också på vinsterna med att inte ta sin utgångspunkt i 1990-talets inriktning på historisk rättvisa, utan att i stället anlägga ett längre tidsperspektiv.

Ansvarsfrågan

Historisk rättvisa är en form av retroaktivt ansvarsutkrävande, vilket innebär ett fundamentalt dilemma. Anspråk på upprättelse och gottgörelse formuleras utifrån förändrade värderingar – samtidigt är det problematiskt att utgå från en nutida moralisk måttstock vid bedömning av handlingar som utförts i en annan tid, under andra förutsättningar. Det finns goda skäl för uttrycket att man inte ska "fälla dom över död man", och att vi har ett förbud mot retroaktiv lagstiftning.¹⁵

Mot bakgrund av sådana invändningar presenterar filosofen Janna Thompson i sitt kapitel olika sätt att rättfärdiga anspråk på gottgörelse, särskilt när det gäller återlämnande av land till urfolk. Libertarianen Robert Nozick anförs ibland som stöd för att stöld av vad människor har skapat eller rättmätigt tillägnat sig utgör en historisk orättvisa. Thompson ställer denna position mot teoretiker som snarare betonar tidigare orättvisors bestående konsekvenser, såsom rättsfilosofen David Lyons.¹⁶ Hon kritiserar dock båda dessa hållningar för att de i alltför hög grad fokuserar på individuellt ägande. Thompsons egen position, vilken utvecklats i ett tidigare arbete, är att vi som medlemmar av grupper – i detta fall nationer – har generationsöverskridande rättigheter och skyldigheter.¹⁷ Krav på historisk rättvisa kan dock komma i konflikt med principer för social rättvisa, vilket kanske är särskilt påtagligt när det gäller orättvisor som ligger längre tillbaka i tiden. Om mark som ska återlämnas nu brukas av andra som är beroende av marken för sin försörjning, innebär denna återföring givetvis en konflikt. Thompson artikulerar flera sådana intressekonflikter, men ger inte förslag på hur

15. Bertil Bengtsson, "Om retroaktiva värderingar", i Boel Flodgren (red.), *Vänbok till Axel Adlercreutz* (Lund 2007) s. 9–10.

16. Janna Thompson, "Reparative Claims and Theories of Justice", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 45–62, särskilt s. 52–53.

17. Thompson (2002).

dessa ska lösas – utan förespråkar i stället kompromiss och dialog i sådana processer.¹⁸

En relaterad diskussion är huruvida gottgörelse bör ges för kolonialismens verkningar, vilket Daniel Butt tar tydlig ställning för i sitt bidrag. I en situation där några av världens fattigaste länder är tidigare kolonier till några av världens rikaste länder menar han att det finns ett historiskt ansvar hos dem som i dag drar nytta av bestående global ojämlikhet. Huvudfrågan för honom blir därmed inte hur sådana anspråk kan rättfärdigas, utan hur gottgörelsen bör beräknas. Debatten förs enligt honom oftast i relation till vad som hade hänt om ingen kontakt hade förekommit, men Butt menar att utgångspunkten i stället borde vara ett scenario där kontakten dessa länder emellan hade skett i en anda av jämbördigt utbyte och handel. Detta skulle kräva mycket avancerad kontrafaktisk historieskrivning, och någon omfattande gottgörelse för kolonialismen framstår inte heller som trolig med tanke på rådande geopolitiska förhållanden. Däremot menar Butt att sådana anspråk ger ett annat utgångsläge vid förhandlingar om skuldlätnader och internationella handelsavtal.¹⁹

Den här typen av normativa arbeten om hur anspråk på historisk rättvisa skulle kunna beräknas kan framstå som spekulativa, och självklart finns många potentiella invändningar mot gottgörelse för något som skett flera generationer tillbaka. Systematiska genomgångar av argument för och emot historisk rättvisa är dock användbara som utgångspunkt vid empiriska undersökningar av hur anspråk på ekonomisk gottgörelse har rättfärdigats – och avfärdats – vid olika tider och i skilda sammanhang.²⁰

En helt annan utgångspunkt för att studera ansvarsfrågan är statsvetaren Stephen Winters teori om gottgörelse som ett sätt för stater att (åter)skapa legitimitet. Fokus är då inte på huruvida historiska aktörer kan hållas ansvariga för handlingar som i deras samtid varit tillåtna, eller

18. Thompson, (2015) s. 60–61.

19. Daniel Butt, "Historical Justice in Postcolonial Contexts: Repairing Historical Wrongs and the End of Empire", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 166–184. Dessa frågor behandlas även i Göran Collste, *Global Rectificatory Justice* (Basingstoke 2015).

20. Se t.ex. undersökningen av Danmarks förhållningsätt till anspråk på gottgörelse för slaveriet i tidigare Danska Västindien, Astrid Nonbo Andersen, *Islands of Regret: Restitution, Connected Memories and the Politics of History in Denmark and the US Virgin Islands* (Århus 2014) s. 346–367.

rentav påbjudna, utan på hur den nuvarande statens ansvar för att gottgöra tidigare missförhållanden motiveras. Statlig gottgörelse förutsätter någon form av uppfattning om ansvar i vid mening. Detta kan undersökas med utgångspunkt i begreppet sanktionerade missgärningar. Winter skiljer mellan tre olika typer av tidigare missförhållanden: förekomsten av diskriminerande lagar, att handlingar som enligt ett nutida synsätt borde ha varit förbjudna har tillåtits och att illegala handlingar i praktiken har tolererats. Gemensamt är att sådana sanktionerade missgärningar, till skillnad från enstaka misstag, är av systematisk karaktär och därmed kan innebära ett ifrågasättande av statens legitimitet. Erkännande av, och kompensation för, tidigare begångna fel är enligt Winter ett sätt för stater att ge medborgarna förnyade skäl att anse den politiska ordningen som legitim.²¹ Med utgångspunkt i denna uppdelning kan man som historiker undersöka och problematisera uppfattningar om statligt ansvar i relation till genomförda gottgörelseprocesser.²²

Sanningssägande i försonande och gottgörande syfte

En annan grundläggande fråga är den om att minnas eller att glömma. Att identifiera och dokumentera historiska orättvisor kan fungera som ett viktigt led i upprättelse och erkännande. Å andra sidan kan sådana initiativ för att tala ut och skapa historisk kunskap om tidigare missförhållanden skapa konflikter. Avvägningen mellan ansvarsutkrävande och samexistens är en klassisk problematik i diskussioner om övergångsrättvisa (engelskans *transitional justice*). Amnestier har ibland setts som ett sätt att få reda på sanningen och ett pris värt att betala för nationell försoning. Att förlåta för att kunna gå vidare, var exempelvis det centrala budskapet för Sydafrikas sanning- och försoningskommission.²³ I antologin ges flera perspektiv på sanningssägande och historieskrivning i förhållande till historisk rättvisa.

Filosofen Margaret Urban Walker argumenterar kraftfullt för vikten av sanningssägande som en form av gottgörelse. Hon visar en viss förståelse för ovilja att ta till sig berättelser om historiska orättvisor, och menar att det är mänskligt att vilja tro att man lever i ett välordnat och

21. Stephen Winter, *Transitional Justice in Established Democracies* (Basingstoke 2014). Resonemanget bygger på Arvidsson (2016) s. 54–57.

22. För ett exempel på hur detta perspektiv kan tillämpas, se Arvidsson (2016) s. 133–185.

23. För en kritisk diskussion av försoningsdiskursen, se Annelies Verdoolaege, *Reconciliation Discourse: The Case of the Truth and Reconciliation Commission* (Amsterdam 2008).

rättvist samhälle. Det ligger enligt Walker nära till hands att beteckna vittnesmål om våld som incidenter och undantagsfall, och därmed bibehålla en "moraliskt bekväm" uppfattning om den egna gruppen eller det egna landets förflutna. För personer som blivit utsatta för dessa kränkningar, innebär detta förhållningssätt dock i förlängningen en ojämn bevisbörda. Att leva med erfarenheter som inte anses trovärdiga har ett högt pris för individen. Därför, menar Walker, är olika former av offentligt sanningsägande, så betydelsefulla.²⁴ Denna tydligt normativa och relativt optimistiska syn på frågan nyanseras i andra bidrag på samma tema.

Sanningskommissioner, det vill säga tillfälliga institutioner som får i uppdrag att dokumentera rättighetskränkningar under en viss period, har blivit ett väletablerat sätt att organisera offentligt sanningsägande.²⁵ Statsvetaren Onur Bakiner menar i sitt antologibidrag att dessa kan fylla en viktig funktion, både genom att de etablerar ovedersägliga fakta om tidigare övergrepp och att de öppnar en arena för dialog mellan olika aktörer. I jämförelse med Walker har dock Bakiner en mer pragmatisk syn på vad sanningskommissioner kan åstadkomma. Huruvida de blir framgångsrika och får genomslag beror enligt honom på faktorer utanför deras räckvidd. Det handlar exempelvis om den politiska viljan, uttryckt i mandatets avgränsningar, och om vilka resurser som ställs till förfogande för att genomföra kommissionernas rekommendationer. I kapitlet berörs också sanningskommissioners historieskrivning. Bakiner analyserar här narrativa strategier inom ramen för uppgiften att återskapa en nationell berättelse.²⁶ Diskussionen fördjupas i en nyutkommen bok av samma författare. Fördelen med detta angreppssätt är att de historiska framställningarna sätts i relation till det politiska sammanhang inom vilka de produceras. Den här typen av analyser skulle dock kunna fördjupas om de i högre grad anknöt till historiografisk forskning.²⁷

24. Margaret Urban Walker, "How Can Truth Telling Count as Reparations?", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 130–145.

25. Priscilla B. Hayner, *Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions* (New York 2011). Se också Arvidsson (2016) s. 49–53 och där anförda arbeten.

26. Onur Bakiner, "Promoting Historical Justice through Truth Commissions: An Uneasy Relationship", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 146–165.

27. Onur Bakiner, *Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy* (Philadelphia, Pennsylvania 2016). Se även Berber Bevernage, *History, Memory, and State-Sponsored Violence: Time and Justice* (London 2012) och Johanna Sköld, "The Truth about Abuse? A Comparative Approach to Inquiry Narratives on Historical Institutional Child Abuse" i *History of Education* 45:4 (2016) (kommande).

Uppmaningar att tala ut om tidigare övergrepp kan vara högst kontroversiella, vilket framgår av Patrizia Violis bidrag om spansk minnespolitik. Efter Francos död stiftades en lag om amnesti, *pacto de olvido* – glömskans eller tystnadens pakt. Violi framhåller dock att tystnaden var ensidig, eftersom symboler för den tidigare regimen fanns kvar i det offentliga rummet. Först kring sekelskiftet 2000 öppnades massgravar från inbördeskriget och det startades insamlingar av vittnesmål om Francotiden. När socialisten Zapatero kom till makten började offentligt stöd att ges till dessa föreningar, en process som kulminerade i lagen om historiskt minne år 2007. Formellt sett uttryckte lagen rätten till personligt minne och familjeminne, men i praktiken innebar den enligt Violi ett symboliskt erkännande av den republikanska sidans offer. Lagen hade dock låg popularitet och kom att kritiserats av många politiska aktörer oavsett ideologisk hemvist. För lite inriktning på ansvarsutkrävande, menade man på vänsterkanten – ett onödigt och riskfyllt grävande i det förflutna, tyckte företrädare för högerens Partido Popular. I en semiotisk analys av debatten argumenterar Violi för att "minne" kom att kopplas till "hämd"; "demokrati" till "glömska".²⁸ Detta visar hur omstridda minnespolitiska initiativ kan vara.

Historikern Elazar Barkan och journalisten Belma Bećirbašić utgår i sitt kapitel från dagens Bosnien och Herzegovina, där det finns över 200 organisationer för krigsoffer. Även om dessa organisationer gör ett viktigt arbete för att hitta försvunna personer, erbjuda psykologiskt stöd med mera, varnar författarna för att deras berättelser om hur kriget drabbat enskilda riskerar att politiseras. Kraven på erkännande kan enligt dem komma att utnyttjas av etno-nationalistiska partier. Om man endast minns den egna sidans offer, finns en risk att konflikten bevaras. Som alternativ till detta förhållningssätt lyfter de fram organisationer som dokumenterar alla offer (som individer), inte endast dem som tillhör en viss grupp, och som inte räds att tala om övergrepp begångna av den egna sidan.²⁹ Spänningen mellan att uppmärksamma förflutna oförrätter och att skapa varaktig fred tas också upp i ett annat kapitel av Barkan. Insikten att

28. Patrizia Violi, "Memories in Transition: The Spanish Law of Historical Memory", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 114–129.

29. Elazar Barkan & Belma Bećirbašić, "The Politics of Memory, Victimization, and Activism in Postconflict Bosnia and Herzegovina", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), *Historical Justice and Memory* (Madison, Wisconsin 2015) s. 95–113.

nationalistiska identiteter byggs kring minnen av lidande måste enligt honom i högre grad omsättas i det praktiska arbetet för konfliktlösning och fredsbyggande. När det handlar om konflikter som i sin kärna bygger på historiska anspråk, vad han kallar historiska konflikter, gäller det att bearbeta de konkurrerande berättelser som motiverar de olika sidornas anspråk. Han beskriver en metod för historisk dialog och sätter stor tilltro till att det genom icke-partisk historieskrivning går att skapa *shared narratives*. I stället för att lämna dessa frågor till mindre kvalificerade aktörer, menar Barkan att historiker borde använda sin expertis och delta i sådana initiativ.³⁰ Detta förslag för oss åter till de frågor om historikers roll vid uppgörelser med det förflutna, som nämndes inledningsvis.

Avslutande reflektioner

Även om man, som föreslagits här, gör gottgörelseprocesser till objektet för historiska undersökningar – snarare än att själv ta aktiv del i arbetet med exempelvis en vitbok eller en sanningskommission – kvarstår flera avvägningar. Fältet är per definition genomkorsat av värderingar och politiska ställningstaganden. Den behandlade antologins redaktörer deklarerar att de i grunden ser uppsvinget för historisk rättvisa som en positiv utveckling, men att dessa nya praktiker behöver granskas kritiskt.³¹ I de bidrag som här diskuterats intar författarna något olika ståndpunkter, alltifrån mer normativa och närmast aktivistiska inlägg till mer problematiserande, utvärderande analyser. Detta illustrerar hur forskning inom detta fält oundvikligen leder till ställningstaganden. I ett vidare perspektiv kan även undersökningar som inte gör anspråk på att föreskriva ett visst sätt att förhålla sig till historisk rättvisa, eller att göra ett normativt argument för eller mot gottgörelse, ändå komma att uppfattas som ett inlägg i en sådan pågående samhälllig debatt.³² Att studera detta som ett tidsbundet fenomen, och ett uttryck för gottgörelsepolitik, kan å ena sidan tolkas som att man relativiserar utsatta gruppers lidande. Å andra sidan kan bara det faktum att man som forskare uppmärksammar anspråk på gottgörelse tolkas som ett ställningstagande för principen

30. Elazar Barkan, "Historical Dialogue: Beyond Transitional Justice and Conflict Resolution", i Klaus Neumann & Janna Thompson (red.), (2015) s. 185–201.

31. Neumann & Thompson (2015) s. 11.

32. För en diskussion av detta, se Wiklund (2012).

om historisk rättvisa. Detta är med andra ord ett forskningsfält där diskussioner om objektivitet och neutralitet är oundgängliga. I stället för att betrakta detta som en risk, kan man välja att se det som en möjlighet till mer generella reflektioner om vad historisk kunskap är och hur historia bör skrivas.